

Софија Костић

ГОДИШЊИ ОБИЧАЈИ У ПИРОТУ И ОКОЛИНИ

У народној традицији Пирота и његове околине још увек су се одржали многобројни годишњи обичаји, али већином у рудиментарном облику и с видним разликама у извођењу ритуала.

Многи од њих су ишчезли. Села, нарочито планинска, старе. Остају пуста. Млади се образују и одлазе да живе у градовима и ту заснивају своје породице. Много је оних који су нашли егзистенцију у иностранству. Међутим, ствара се нови друштвени слој приватних предузетника, трговца, индустријалаца, банкара, а затим и оних који раде у оквиру корпорација. Оживљава идеја савремених фармера да изнедре стари масовни узгој оваца, али и већих стада коза с производњом квалитетних белих сирева и чувеног пиротског качкаваља по старој рецептури. С новим начином живота, у складу с временом и технологијом, стварају се и нова обичајна правила. Па ипак, док год живе они, живеће и стари обичаји, ма колико били измењени и прилагођени савременијим условима живота.

Кључне речи: *обичај, слава, ритуал, жртва, архетип, мит*

Увод

Годишњи обичаји су најделикатнији облик менталног, физичког, индивидуалног, породичног, али и колективног облика понашања који се везују не само за претхришћански и хришћански период, него и за разне друге митске и архетипске видове дејстава везаних за најстарија веровања која се преплићу у ритуалним радњама. Ови обичаји су у нераскидивој вези с астролошким, климатским и периодичним временским променама, као и њиховом утицају на живот, рад и плодност. Они прате такоређи све значајне

аспекте живота. Све се то отелотворује уз њихову помоћ, обавезне обреде праћене различитим облицима „жртве“, који треба да произведу одређени, жељени исход. Ови обичаји се везују за годишња доба, животне циклусе како старијих, тако и нових ритуалних облика понашања који се упражњавају на нивоу породице, групе, села, али и шире. Временом су постали обавезна годишња манифестација.¹ Као таква, организују се и најразличитија историјска, политичка и друга збивања везана за интензивно годишње понављање ново осмишљених друштвених надметања у духу „традиције“ као и неких других облика понашања која добијају значај озбиљне обавезе. Овим видовима испољавања обухваћени су не само појединци, него и њихове породице, радни колективи, а и шире заједнице почев од засеока, села, варошице, града, краја, области па и државних заштитаних региона. Ова подела може да се сузи рецимо искључиво на обреде које упражњава становништво одређене верске припадности, мада има и неких необичних догађаја који су подједнако укореењени код свих. Наравно, у таквим случајевима такође постоји систем одступања. То значи, ако сви славе један верски, државни или међународни годишњи празник, као и претходно наведене, има оних који или нису заинтересовани за ту масовну појаву, или у неком случају нису њене присталице. Као саставни део средине, они би били вечито „неопредељени и незаинтересовани“, што је истовремено и карактерна особина или менталитет посматраних узорака.² То се односи нарочито на годишње верске обичаје. Неки обичаји оживљавају на начин који намећу услови живота, економске и социјалне прилике, а такође и околина. Може се рећи да на неки начин они врше одређен облик трансформације старих ритуала у којима основна формула понашања ипак остаје непромењена.

Све годишње обичаје можемо поделити на:

друштвене, религијске, (у оквиру пролећног, летњег, јесењег и зимског циклуса) економске, јубиларне и друге који настају из различитих разлога а имају значај на нивоу породице, групе, заједнице или друштва.³

Поред ових годишњих циклуса, постоје и други, створени временом, под различитим околностима, а диктираним углавном актуелним догађањима која су од неког значаја за ширу друштвену заједницу или државу, а највише за средину у којој се ради или живи.

То су они обичаји који прате законом утврђене празнике, највише друштвено-политичког, социјално-економског те привредног карактера, као и обичаји везани за неки вид иницијација: одрастања путем завршене средње школе, прослављање матуре на нов начин, али и неки други слични обичаји који се односе на друштвена окупљања у мањим или ширим оквирима ради

¹ Манифестација као обичај: „убичајило се“. Прим. аут.

² Ради се о становништву 18 села околине Пирота, као и самог Пирота.

³ Погледати: Ђорђевић Тихомир, *Наш народни живот*, том I, II, III, IV, Београд, 1984; Ердџановић, др Јован, *О почецима вере и другим етнолошким проблемима*, СКА, Београд, 1938; Барјактаровић, др Мирко, *Основи опште етнологије*, Београд, 1977.

прославе или обележавања сегмената живота човека од његовог рођења до смрти. Ови последњи не припадају концепцији реферата, па ће као такви бити представљени у делу монографије који се односи на животне циклусе. Акцент овог рада је на религијским годишњим обичајима.

Пролећни годишњи обичаји

Годишњи обичаји посматрани с аспекта годишњих доба, деле се на: пролећне, летње, јесење и зимске. Поред претхришћанских и хришћанских (у овом случају, православних) ту су укључени и остали који не припадају оквирима религије, али су се дужином трајања током вертикалног временског циклуса, установљеним правилима понашања, као и редовним одржавањем, временом претворили у традицију. Наравно, не могу се занемарити ни они који тек настају, јер животни циклус као дијалектички процес изнедрава нове генерације, измењене технолошке, економске и друштвене односе, који прихватају све савременију технологију живљења и рада, тако да је сасвим нормално очекивати појаву стварања нама сада непознатих, али неких нових и сасвим другачијих обичаја који ће временом постати традиција уз старе, док ће неки стари, полако ишчезавати због њихове несврсисходности.

Пролећни годишњи обичаји су усмерени ка рађању, почетку свега што до краја године мора да да добар исход; плодност, радост живљења, здравља и успешног посла, неизбежне љубави и милости Господње. Паганство, хришћанство и још по нешто...⁴ микс најразличитијих обичаја у овом циклусу, који имају за циљ све ово, напред речено. Оно што поједностављује проблематику изучавања религијских обичаја је чињеница да је становништво (већински српско), као и становништво бугарске националности православне вере, те су сличности на овом плану велике. Једина разлика је у слављењу крсне славе коју Срби имају, а Бугари немају. Међутим, постоје одступања, па се могу наћи примери код мешовитих бракова између ове две групације да се слава прихвати без обзира да ли је муж или жена српске православне вере. Типичан пример је забележен у селу Доња Планиница.⁵

Младенци су први пролећни празник. Он се слави као годишњи празник везан за паганска веровања, али и као хришћански празник. На 22. март млади одлазе у шуму или поље где могу да наберу врбово и дреново шибље. Симболично се шибају међусобно, а односе пруже и кући те ударају

⁴ Мисли се на утицаје других цркава и секти који се последњих деценија могу осетити у стварању неких нових обичаја који припадају окултизму и везани су највише за астролошке појаве као и одређене „идоле“.

⁵ Податак је забележено приликом истраживања за монографију Пирота и околине Милош Матић. Погледати његов рад у овом Гласнику.

укућане да би били жилави као врба, а деца расла брзо попут ње. Дрен којим се такође „шиба“, треба да обезбеди здравље. Младенци су и дан змије.⁶ Врачало се против ње. Жене нису радиле ништа с предметима који личе на змију како их не би призвале. Некада су палили парче крпе и обилазили око стада кадећи их њиме. Данас се тај обичај у „угаслим“ селима као и онима са остарелим живљем сасвим изобичајио.⁷ За Младенце се иде у госте код особа венчаних у протеклој години од последњих Младенаца, с поклонима. За тај дан се пеку младенчићи које у овом крају зову „кравајци“ премазани медом, а у недостатку меда, премазани су сирупом од шећера и воде, да би им живот био убудуће „сладак“.

После овог празника, календарски следује прослављање славе Св. **Цермана**⁸ (Св. Герман) који пада 25. маја. Тада се обављају радње против града. Данас је још остало понегде да када се појави први облак, треба гледати у небо и викати: „Пренеси Цермане овај облак да оде даље“.⁹ У манастиру Суково, Св. Герман је преслава.

Као црквени годишњи празник **Лазарева субота** (Цветна субота; Лазарица или Врбица) и **Цвети** обележавају се у току трајања великог ускршњег поста. По селима је овај празник „тек да се зна да је“ и да се не ради јер је црвено слово. Обичај да се деца и младеж симболично шибāju врбовим гранчицама како би брзо расла и била здрава је већином замро зато што села старе, а нека су скоро празна с неколико домаћинстава. Тек понегде у некој кући планинског предела у околини Пирота се поштују ова паганска веровања које је прихватила и црква као део ритуала с ношењем венчића од врбовог прућа на глави, а деца носе звончиће око врата како би разгонили зле силе и целе године била здрава. У цркви се чита „молитва“, а у селима где нема цркве заветно дрво преузима њену функцију. Села у планинском подручју се „гасе“. Старе и изумиру баш као и људи. Тек у понеком селу нађе се једно дете да иде у школу.¹⁰ Негде младих уопште и нема. Ови празници који су некада изузетно поштовани, а поворке *лазарица* (као саставни део ритуала пролећног буђења природе, плодности и здравља) које су чиниле девојке и један момак кретале су уз песме које су изражавале добре жеље домаћинима за општу благодет у наступајућој години, а заузврат од њих добијале дарове, сада су у начелу изобичајене али довољно упамћене.¹¹ Тако је у селу Костур записано доста пригодних песама које су оне певале. О воловима се певало:

⁶ Костић Н. Софија, Култ змије код Срба, Ужице, 1998.

⁷ Детаљније о том старом обичају: Тихомир Ђорђевић, нав. дело.

⁸ Локални назив за свеца св. Германа. Прим. аут.

⁹ Тихомир Ђорђевић, нав. дело.

¹⁰ Село Рсовци има у центру лепу школу и трг са спомеником, али нема деце, док је после двадесет година у селу Славиња рођено прво дете 1996. године по имену Савић Марко, од мајке Славице рођене 1958, којем су мештани дали надимак Бинго (по премији у лутрији): прим. аут.

¹¹ Погледати: Ђорђевић Тихомир, нав. дел.

„Ови силни волови
рано поље с' орали.
Орали га орали,
Сејали га сејали.
Родило се родилочисто злато пшенице,
ој Лазаре девојћо“.

а за кућу:

„Ова кућа богата
пуна разних дуката,
У бунару динари,
у кошеви грошеви
ој Лазаре девојћо“.¹²

Појава лазарица у селу Звоначка Бања у пиротском округу забележена је 1950–1956. Описује се на следећи начин: „Четири девојке, обично лепше, са једним младићем „воцом“ обилазиле су уочи Лазаревог дана куће по селима и певале песме „лазарице“. Девојке обучене у женска народна одела из што је могуће старијих времена, коса им је дуга, мазна и миришљава“ (а понекад и са редом пужева на рубовима)“. Младић, „воца“, је пагански обучен, носи штап и корпицу за јаја. Улазак у кућу иде следећим редом: Још са капије девојке запевају песму кући, а домаћица их радосно дочекује и благосиља. Девојке затим настављају са песмама, а у зависности кога и чега има у кући. Певање се изводи тако што девојке унакрсно шетају-играју мењајући притом места, а друге две све време певају. Ако су окићене пужевкама на рубовима, док се „шетају“, ниске звече и уклапају се тонски са отегнутим певањем имитирајући тако невероватно лепу „музичку пратњу“. За сваку песму домаћица их награђује по једним јајетом а ко има новцем. Дарове узима „воца“ и ставља у корпу. Ако домаћинство држи пчеле, пева се пчелама. Затим их домаћица послужује медом из глиненних тацни, а девојке, када се послуже, мију руке у једном суду из кога се после вода за „бољитак“ просипа у пчелињак...Ако су домаћини негостољубиви, што је ретко, у знак протеста пева се „распев“.¹³

У равничарским селима и у самом Пироту, долази се у цркву на тај дан и овај обичај после једног периода „мировања“ почиње да оживљава, али не по комплетном традиционалном сценарију.

Ускрс је празник који сви уважавају. Он је покретан празник. Најраније може пасти 22. марта, односно 4. априла, а најкасније 25. априла, или 8. маја по новом календару. Међутим, по хришћанском обичају празник Ускрс је везан за недељу „која зависи од равнодневнице и пуног месеца, такорећи утиснут у космички ток кретања“¹⁴, јер помирује соларно и лунарно рачуна-

¹² Духомир Цветковић, *Костур*, Београд, 2001.

¹³ Петар Цветковић, *Лазарице*, Пиротски зборник бр. 2, Пирот, 1969, 195–196.

¹⁴ Лазар Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд, 1961, 208. Погледати: Миле Недељковић, нав. дело.

ње времена. По народном схватању¹⁵, ово је празник по значају велики као и Божић. На Велики петак се фарбају јаја, а за сваког члана породице се меси и хлечкић са јајетом на средини такозвани „перашће.“ У Брлогу се некада месио и за пастира који чува овце, али му се даје дан касније да неби стока оболела од „јајченика“.¹⁶ Поред поста који се на први дан завршава, крећу литије. Он је и заветни дан. У селу Паклештица се празнују сва три дана тако што се на први дан не иде од куће, а другог и трећег дана када се иде у госте, сваком се носи шарено јаје док се куму пече и посебан колач са јајима. Туца се јајима и гађа се јаје металним новчићем. Ко разбије јаје, узима новчић. Овај обичај није познат свима.¹⁷ Такође, обичај је да се ујутро, на сам Ускрс протрља лице црвеним јајетом да би били здрави и румени. Обично се омрси јајетом пре но што почне мрсни ручак. Негде је обавезна ускршња печеница; прасе или јагње, а ко нема може и перната живина. Понекад није у питању ни то ко шта има него какав је у селу обичај“.

Од пролећних годишњих обичаја у околини Пирота и планинској и равничарској, где је доминирало сточарство као привредна грана, а познатој по специфичној производњи качкаваља и неким другим млечним производима, најважнији годишњи обичај после Божића и Ускрса је свакако Ђурђевдан. То је првенствено слава сточара и сеоска слава, заветина и крсна слава многих породица. Ритуал прослављања овог дана је изузетно богат. О овој најраспрострањенијој слави у Пироту и околини биће даље у тексту дато подробније објашњење.

Ђурђевдан је непокретна слава и увек пада на 6. мај. „Више но ма који пролећни празник, Ђурђевдан је сачувао доста веровања и обичаја који магичким путем треба да осигурају напредак, плодност стоке и поља, здравље и срећу међу људима“.¹⁸ Празновање почиње један дан раније као увод у ђурђевданске свечаности.¹⁹ Посебну церемонију чини одлазак у поља и брање цвећа од кога ће се плести венци или одмах, или у рану зору на саму славу. Венцима ће се китити куће, стаје, животиње, а посебне венце плету за овцу чије се јагње коље као и за прву мужу на тај дан. Док беру цвеће, девојке певају пригодне песме.

„Венче здравче
беру ли те моме?
Беру, беру,
како да не беру.
Па ме носе
рано на кладенац,
па ме вију

¹⁵ Сабрана дела Вука Караџића, *Етнографски списи*, Београд, 1972, 171.

¹⁶ Забележено у селу Брлог 1987. године.

¹⁷ Никола Г. Ђорђевић, Драгослав В. Војчић, *Паклештица*, Београд, 2001, 128–129.

¹⁸ Драгослав Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, СЕЗБ 83, Београд, 1971, 187.

¹⁹ Миле Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд 1990, 72–82.

три венца зелена:
 први венац за овцу Калушу
 други венац за краву Сивуљу
 трећи венац за ведро ковано²⁰.

Када вију венац певају песме конкретног садржаја, али помало сетне:

„Боже мили чуда великога
 снешка нема и сада га нема.
 Заблејала ђурђилова мајка,
 заредила редом по овцете
 да си нађе њено мушко јагње“²¹

У ђурђевданском ритуалу постоје три сегмента: припрема, приношење жртве и славље. У припрему спада брање цвећа и прављење венаца у води са мало црвеног конца којима се кити овца чије се мушко јагње („ђурђило“) приноси за жртву као и само јагње²², а један венац остаје за бакрач у који ће се помустити млеко. Венцима се кити и остала предводна стока, кућа, обори, штале, дворишне зграде и капија. Када се обави ритуал кићења, онда се врши мужа окићене овце (кићење капије и куће није заступљено свуда).²³ Припреми се ковани суд који се постави на земљу у коју је затрпан колач и једно јаје. Ко нађе мраве на том месту има среће јер ће се стока у наступајућој години, како се тумачи, множити као мрави. На ведрицу се стави колач у облику котура, а преко њега венац. Млеко помужено на тај начин и тог дана има велику моћ. Чобан који је музао овцу негде узме оно јаје испод ведра и гађа у чело прво јагње које изађе. Он је тај који треба да поједе и колач кроз који се промузе млеко.²⁴ У Дојкинцима се уз јаје стави и пара. Ту пару после муже домаћин носи током године у новчанику да се новци множе. Постоји и низ других варијанти, али основна формула ритуала је свуда иста. Поред укућана, да се и стоци да попије како би сви били здрави, а година плодна.²⁵ У Сињој Глави се уз мужу узме и шоља масти.²⁶ Сам чин се одиграва ујутру рано, када се сви умију и уреде за празник. Некада се умивало у води у коју је стављано ускршње црвено јаје како би сви били здрави и румени. Данас се тај обичај изгубио нарочито у остарелим домаћинствима. Меси се погача или колач који негде има симболичан облик главе са рошчићима као замена за жртву јагњета. Колач, тамо где постоји црква носи се да га свештеник

²⁰ Драгољуб Вељковић, Блато, Пирот, 1998, 130.

²¹ Казивач: Павлина Манчић рођена 1934. из Рсовац, забележено 1998. године.

²² Женско јагње се оставља за „домазлук“. Казивач: Вукосава Панајотовић (1923) из Раснице. Забележено 2001. године.

²³ Казивач: Богомир Тирков (1938.) село Дојкинци – 2001. године.

²⁴ Казивач: Павлина Манчић (1934) Рсовац – 2000. године.

²⁵ Некада је било више магијских радњи приликом муже; прим. аут. Зато погледати: Ђорђевић Тихомир, нав. дело.

²⁶ Казивач: Миодраг Стојановић (1944). Забележено 2000. године.

освешта.²⁷ Ако нема храма, носи се „на крст“, односно под миросано дрво где долази свештеник. Поред хлеба, најважније је доношење јагњета у посуду која се зове „паралија“, а носи се и сир. „Поп узима предњу десну плећку и четвртину сира, а погачу ретко“.²⁸ После тога, иде се кући на свечани ручак. После ручка ће се све кости поједеног јагњета покупити и затрпати у мравињак што је асоцијативан магијски чин. Значи пуно оваца и стоке уопште, а самим тим богатство и здравље у кући. Некада су девојке и момци пре ритуала одлазили да се умију или окупају у „неначетој“ води, а увече су остајали на седељкама. Сада се умива код куће, а ако негде и остану дуго у ноћ, у градској и приградској средини, онда је то „журка“, за разлику од старе „седенће“. Религијски чин у овом паганском обичају је израз узајамног помирења цркве са народним обичајем како би се више приближило Св. Ђорђу који убија аждају (зиму) и спасава од зла, доносећи лепше дане, богатство и здравље (пролеће).

На Ђурђевдан девојке враћају за кога ће се и да ли ће се удати. Под јастук стављају цвет узет са олтара и огледало, некад огледало у коме се нису огледале, чешаљ којим се нису очешљале и лавор воде у којој се нису прале под кревет, па шта сан каже, тако ће и бити, ако се уопште сан упамти. Ђурђевдан је и сеоска слава, заветина, литија, али и крсна слава. Тако буде да они којима је овај дан крсна слава „о једном трошку“ обаве и сеоску. Ево како је прославу Ђурђевдана данас, описао мештанин Дојкинаца:

„Млад свет уочи Ђурђевдана креће на појату, на више места пале ватру, певају песме и беру здравац и друго цвеће са купином пре сунца. Донесу венчиће увезане црвеним концем. Један за ведро где се музе млеко, један где се цеди млеко на бакрач, један на овцу која прва изађе тамо где се музе. Полукружно се окити као капија код стоке, тамо где се музе. Пусте се јагањци и које прво изађе окити се венцом. Испод ведра у које музу млеко у рупу се стави некувано јаје и један колачић, а на ведро колач са рупом. Пре муже се закоље јагње коме су пре тога ставили венац. На рожиће се завију свеће да горе, а у уста му се стави камен соли. Домаћин у кући запали свеће где стоји неко време и колач. Затим износи јагње из собе и коље га изнад унапред ископане рупе. Када му дере кожу, сече и предње ноге и закопава у рупу у коју се сливала крв да све то не би развлачили керови. Када се одере, онда се усали и натакне на ражањ и напољу пече на жару уз ватру. Када се испече стави се са стране са млеком које је помужено. Део тог млека се подсири (сириште), а део остаје несирено па се носи од појате до села. Сир у цедиљки се носи на крст код школе. Јагње, сир и колач се носе у цркву где свако има своје

²⁷ Забележено у селима Висока и Барје Чифлик 2001. Било је жалби да свештеник одбија да благослови хлеб с рошчићима јер је то „ђаво“. У његовом непознавању обичаја и несхватању симболике јагњета (нарочито тај хлеб месе самачка и стара домаћинства, као и она која нису при стоци да би клали јагње, те тај хлеб има посебан значај за оног ко га прави у том облику).

²⁸ Казивач: Марица Ђирић, рођена 1961. године из Барје Чифлика. Забележено 2001. године.

место. Не може како се хоће, већ по фамилији. Чека се поп да све окади. Он узима паре, леву плећку и доњу вилицу јагњета са језиком. После тога се скупи народ и једну плећку додају деци. Које дете дохвати каже се: „ко да је вук појео“. Затим се спомен (крст) који су саградили најближе, окити и остави нешто хране. Тада почиње славље. На овај дан се не ради. Долазе рођаци на јело и пиће, а буде тога и да понесу. Кости јагњета се скупе и затрпају у „бробинало“ – мравињак да керови не развлаче, а да се стока множи као мрави. Чобан који је први изгонио овце после славља, испали пушку и то је крај Ђурђевдана.²⁹

Свети Ђурђиц је намењен истом циљу. Мада је слава сточара која пада у јесен, 16. новембра, манастир Св. Ђорђа у Темској слави ову славу, а не пролећни Ђурђевдан. Народ долази са свих страна на освештани ручак, доноси дарове, али и славске колаче на освештење. На манастирској чесми се пуне боце с водом за коју се верује да је тог дана лековита. Са славе свако понесе бар комадић погаче кући. Ово је заиста један од омиљенијих празника у Темској и околини што се може видети по многобројним гостима за које су капије манастира на тај дан широм отворене. Свети Ђурђиц је и крсна слава многих домаћинстава.

Јеремијиндан се јавља као заветни дан када понегде иду литије. Он је варовни и усечни дан. Змијски светац.³⁰ Најизраженији је тамо где има змија које би могле ујести човека или стоку. Тако је у пустом селу Сиња Глава неколико десетина километара од Пирота, које се налази у планинском подручју с мало земље и доста камена прибележено постојање обичаја да се на овај дан уз лупање лопатама изговарају следеће речи: „Јеремија у поље, беж те змије у море“. У још неким селима планинског краја разгоне се змије на сличне начине: лупа се у шерпе и лонце и виче: Јеремија у поље, беж те змије у море. Која змија остала, своје очи избола, „а све то како би оне биле током целе године што даље од људи и стоке. Богатство старог ритуала са паљењем старих крпа или нечег сличног где се каде кућа, дворишне зграде и торови са низом других магијских поступака ишчезли су.³¹

²⁹ Казивач: Ђунић Ђорђе (1925) Забележено у Дојкинцима 2001. године.

³⁰ Софија Н. Костић, *Култ змије код Срба*, Ужице, 1998.

³¹ Исто.

*Прослава манастирске славе Св. Ђурђиц
у манастиру Св. Ђорђе у Темској 2003. године
благосиљање гостију*

Освештавање славског колача

*Освећани колачи у
цркви Св Ђорђе уз олтар*

*Дочек гостију који су сами дошли – двориште
с постављеном трпезом*

*Манастирски гости у конаку на ручку
за столом с лева на десно су истраживачи из Етнографског музеја,
Милош Матић, Гордана Јовановић, Софија Костић и Ранко Баришић*

Точење свете воде на култном манастирском извору

*Дечак с освештаним хлебовима
које треба понети кући*

Спасовдан се слави највише као заветни дан у Пироту и околини. На тај дан се меси колач и носи у цркву. Држи се литургија и обавља се ритуално обилажење цркве 3 пута уз адекватно појање Христу Богу. Када се после обреда врате у село, жене бацају жито из сита и говоре: „Нек вам роди жито, вино, да је родна година“.³² На литији се носе барјаци и звоне звона, а после обилажења цркве литија иде у њиве. Иде се до миросаног дрвета. Мушкарци служе ракију, а жене носе сито окићено са житом које се баца да година буде родна, а жито се ставља и женама у недра.³³ У селу Блато већ вековима живе Срби, од којих је мањи део досељен из Црвене Јабукe. Спасовдан је у Блату сеоска слава. „Мештани носе литије и крећу са крста Свети Сава из школског дворишта, затим јужно до Колчине крушке где се обнавља крст на запису (зарезује). Одатле литија иде преко имања на потезу „Греда“ и „Песак“ где је крушка Ставрије Гошића где се урезује други крст. После тога се иде у виноград, до крушке Милана Милићевића где се урезује 3. крст.

Онда литија креће преко церовика у „Равништу“ и долази до крста испод блатског гробља где се организује заједнички ручак. Док се литија креће, једна особа клепеталом даје знак мештанима и ови долазе на ливаду крај крста.

³² Казивач: Богомир Тирков, Дојкинци. Забележено 2000. године.

³³ Казивач: Ђунић Боринка (1924) из Дојкинца. Забележено 2000. године.

Тог дана се сво мужено млеко усири и све донесе до крста.

Поп реже после службе колач (половину узима) као и половину сира, а од печења задњи бут. Сваки домаћин донесе печено јагње или јаре (а понеко и прасе). Поклон са славе поп запрегом тера кући. У један котлић обично неко дете прикупља новац верника за попа на добровољној основи. (Иста литија се прави за Св. Џермана).

Млади певају песме. Сви су свечано обучени и на главама имају венце од цвећа разних боја.

– Свети Спаса коња спрема,
коња спрема, колан нема,
колан спрема, узду нема.
– Па си пође Свети Спаса
да си своје поње зађе.
Па си сrete стару мајку,
– па је праша Свети Спаса:
„Где си била стара мајко?“
„Море синко Свети Спасо
ја сам поље прошетала,
наше поље много добро:
јесењин клас је исврљила;
пролећни је у вретено.
Од два грозда, ведро вино,
Од два класа шиник жито“.³⁴

Манастир Поганово има Спасовдан за славу, али га не слави. Народ дође и донесе храну и све што треба те поставе на заједничку трпезу. Војнеговац такође има Спасовдан за славу, а јавља се и другде.

Тројице падају седму недељу по Ускрсу и светковале су се три дана. У већини села где постоје цркве намењене Св. Тројици су литије и заветни дан. У околини Пирота ову целу недељу „жене празнују, а нарочито тешке жене“. Ове последње да им деца не болују од „русе“.³⁵

Да је овај празник веома цењен, говори и чињеница да неколико села има цркву Св. Тројице. То су на пример Јеловица, која поред цркве има и литијску славу, затим Рсовци, а Курупац у два села. Св. Тројицу светкује као заветни дан. Негде је то некада била углавном еснафска слава.

³⁴ Драгољуб Вељковић, *Пирот*, 1998, 127–128.

³⁵ Владимир М. Николић, *Нешто из народног празновања*, Караџић, лист за српски народни живот, обичаје и предања, Алексинац, 1900, 89.

Летњи годишњи обичаји и славе

Видовдан се обележава 28. јуна у Друговцу великим скупом. Овај празник у некадашњем виду прослављања се више не може наћи. Данас је преузео доста политичких елемената због историјске битке која се одиграла на косовском пољу 15–28. јуна 1389. године између Срба и Турака. Међутим, ако се слави као пагански и верски празник остали су понегде редуковани обичаји. Српска православна црква га уноси у календар тек 1892. године. Сам празник је везан за пагански култ старословенског божанства Вида. На тај дан се доста врача и прориче, а очи умивају у води у којој је биљка видовчица како би очи биле здраве, али и да би се излечиле.

Ивањдан, (Св. Јован биљобер) који се прославља 7. јула у најтоплијем месецу у години, веома је омиљен празник. Као и други празници, он има своју паганску позадину, али и православни религијски значај. На овај дан се као и у другим крајевима Србије иде у поље и бере цвеће, а посебно богородичина трава. Биље убрано на овај дан је лековито и свака кућа гледа да осуши за чајеве и мелеме најпотребније траве. Од ивањског цвећа (иванчице) плету се венци и њима ките врата куће, капија, крст, носи се у њиву и код стоке „да болест не уђе“.³⁶ У амајлије које се и данас носе, као један од састојака нађе се и мало ивањске траве. У самом Пироту овај венац се може купити на пијаци као и у другим урбаним срединама где је од обичаја остао само симбол венчића и уважавање лековитости ивањских трава. Некада су девојке гатале за кога ће се удати и постојао је низ најразличитијих поступака који су се одигравали на дан Св. Јована летњег. Паљење ватри се и даље задржало тамо где има млађег света. Ватра се на моткама за које се закачи кора неког дрвета које дуже гори, проноси кроз село и сва места која треба заштитити од болести. Некада је то био веома весео и апотропејски посебан дан. Певале су се песме:

„Лиле, лиле, вакло јагње,
 да идемо у Загорје,
 у Загорје оро игра
 све момчета ферманчета,
 све невесте оплетене,
 а девојке у забо' ње!
 Лиле, лиле, вати пиле,
 он га стисну, оно писну,
 понесе га да га пече,
 оно прну па утече!
 Девојће се насмејаше

³⁶ Миле Недељковић, нав. дело.

па ми лилу запиташе:
„Лиле, лиле, камо’ ти пиле?“³⁷

Некада су упражњаване и вечерње седељке. Вило се оро (коло) и певале песме. Било је углавном много младежи. Сада је тај обичај ишчезао. Понегде се још и запале ватре-лиле, али у сваком случају млади нису расположени за одржавање овог обичаја што је нормална последица савременог начина живота и много другачијег вида забављања.

У најтоплијим летњим месецима невезано за славе (у јулу и августу) када није било дуже време кише, кретале су се маскиране поворке додола које су се до данас сасвим изобичајиле.

Св. Илија (Илиндан) спада у ред најпоштованијих празника у Србији. Празнује се 2. августа по новом календару. Светкује се највише као заветина и еснафска слава. За Св. Илију се не кува кољиво, односно жито зато што припада групи живих светаца. У селу Паклештица слави се са страхопоштовањем. Код крста оброка Св. Илији, постављеног 1930. године у месту званом Бајин дел, на сам празник коље се чиста овца коју сваке године даје други домаћин. Месо се кува у котлу, а зготовљено јело се зове „молитва“. Обавезно се меси обредни колач. У Паклештици кувају и пшеницу па све то носе код Оброка. Позове се свештеник да прочита молитву и пресече колач. После обреда почиње ручак. Од „молитве“ се носи и кући да се послуже укућани.³⁸

Врачеви, Св. Кузман и Дамјан се јављају у околини Пирота и као кућна слава и као заветни дан, а у неким селима иду литије. Празнују се два пута у години, 14. јула и 14. новембра. На Св. Враче су се људи заветовали да би били здрави. На тај празник се никако не баје. У Расници је подигнут храм Св. Кузмана и Дамјана. За ту славу која је и крсна слава куће, једна мештанка на тај дан позива тачно 40 гостију на ручак. У цркву носи славски колач да га свештеник освешта, а за јело спрема белу пилећу чорбу, а неки пут телећу или свињску. Затим суву паприку коју пуни пиринчом и свињским месом, а од виновог лишћа прави сарму. Затим следи обавезно печење и 7-8 врста торти. Увек мора да буде доста хране и да остане за понети. Овај обичај спремања хране да се понесе кући је веома важан. Данас кажу да се храна шаље деци или старима који нису били на слави. Међутим, иза овог даривања стоји укоренењен култ покојника.³⁹ Као заветина, некада ју је славило цело село а гозба се правила под шаторима. Сада тога нема.⁴⁰ Храм у Расници је новосаграђен. Људи нису баш блиски вери, али млађи свет се све више враћа славама и цркви. Ово село показује тенденцију развоја, а и близу је Пиро-

³⁷ Др Илија Николић, Милан Ђ. Станојевић – његова збирка народних песама из пиротског краја, Пиротски зборник бр. 4, Пирот, 1972, 207.

³⁸ Никола Г. Ђорђевић – Драгослав В. Војчић, Паклештица, Београд, 2001, 132.

³⁹ Софија Костић, *Народна знања и веровања у књажевачком крају*, ГЕМ 62, Београд 1998, 121–153.

⁴⁰ Казивач: Ђорђевић Митра, (1928) Забележено 2000. године у Расници.

та. Утицај на однос према вери је значајнији од стране струје становништва пореклом са Косова. Међу неким од повратника има и оних који су били у државним службама и сада као пензионери на неки начин доприносе неговању традиције коју преносе на младе. Управо због спутавања неговања традиционалних обичаја док су били у радном односу, ти људи су више упорни у настојању да сада надокнаде све оно што су временом изгубили.

Манастири и цркве по селима у околини Пирота указују на славе и пре-славе које се поштују како од стране свештенства тако и народа који светкује те славе као кућне, сеоске, заветине или литије. Тако на пример у Изитовцима се налази манастир Св. Арханђел, у Рсовцима Св. Илија, а поред манастира и црква у пећини брда Калик намењена Св. Петру и Павлу. У Височкој Ржани и Сукову су манастири посвећени Св. Богородици. У селу Поганово је манастир Св. Јована Богослова.⁴¹ Може се рећи да се црвена слова у календару увек поштују од стране верника, али и многи датуми обележени масним црним словима као на пример Св. Прокопије за кога се каже: „Светог Прокопа су се и Турци плашили“⁴² те на тај дан не треба ништа радити јер слови за тежак. Постоји прича с терена од човека који је на сам празник секао дрва и једна иверица „прсне“ и избије му око.⁴³ Нарочито се треба клонити сечива и металних алатки. Сеоске славе и заветине имају посебан значај.

Јесењи годишњи обичаји и славе

Тако на пример **Митровдан** који пада 8. новембра, или како га још називају Гмитровдан, чини крај летње половине године и почетак зимске. Веома се поштује и слави у многим селима првенствено као заветина, а у кућама и као крсна слава. У селу Завој је некада прослављан због повратка хајдука који су се тада припремали да презиме док не дође топло време за Ђурђевдан да поново крену у хајдучију. Временом је овај дан прерастао у омиљени празник. Пошто су тада завршени главни пољопривредни радови, онда има времена за славље. Домаћин куће коме је тај дан крсна слава иде по селу с ибриком пуним вруће ракије и позива госте. Званица попије мало ракије и тиме потврди свој долазак. Пред саму славу укућани секу колач и чита се молитва. Гости долазе на вечеру. На слави су се певале хајдучке песме. Једна од њих говори о томе шта се вечерало у седам славских дана:

„Једну вечер вечерали:
Једну тицу јаребицу,

⁴¹ Милица Петковић, нав. дело.

⁴² Забележено на пијаци у Пироту 2000. године.

⁴³ Забележено у Пироту 2001. године од Н. Н. особе старе 78 година.

Мало вурду у паницу.
Планино, зла рано!

Друго вече се у следећој строфи испред птице јаребице додају два голуба пролетња, треће вечери „три кокошке менђуше“, затим „четири гуске пердушје“, па „пет јарца печена“, затим „шес овна јалова“ да би последње вечери та песма звучала овако:

„Седму вечер вечера’мо:
седам вола бивола,
шес овна јалова,
четри гуске пердушје,
два голуба пролетња,
једну тицу јаребицу,
мало вурду у паницу,
планино, зла рано!⁴⁴

У Дојкинцима ову славу славе тако што најпре саставе списак гостију које после домаћин позива. На дан славе окади се кућа и сече се колач који је украшен. У колач је забодена свећа која се пали тек кад гости дођу. Жене стану на леву страну, а мушкарци на десну. Кад домаћин окади храну и изговори оченаш, он пољуби колач и преломи га тако што једну половину да даље десној страни, а другу левој, тако да сви гости пољубе колач и одлеме парче прекрстивши се пре тога. Тамо где има могућности, зове се свештеник да за славу посвети водицу и обави славску церемонију. Обавезно је кувано жито. За вечеру се спремају супа, пуњене паприке, печење и колачи. Пију се ракија и вино. Гости долазе и сутрадан на ручак.⁴⁵ На Митровдан се не ради јер се верује да ће оно што се направи тада, преко године мишеви појести.⁴⁶ О Митровдану су се обично измиривали стари рачуни. Иначе, у већини села у околини Пирота је празнован 9. новембар дан Св. Нестора под називом „Митров-дан“. По предању, чирак (шегрт) Св. Димитрија, Нестор, убио је некакву алу из које је истекло и намножило се свакога гада – много мишева, гуја и гуштера,, па је овај дан празнован да преко године мишеви не чине штету. Тврдо верују: што се год тог дана направи и уради, то ће све преко године мишеви упропастити.⁴⁷

Дани Св. Мрате називају се **Мратинци**. У околини Пирота су дани Мратинаца називани по редоследу Први до Седми Мрата и по селима, нарочито око Миџора светковано је свих седам Мрата, док у селима која су ближе граду светковани су само (11. и 17. новембар) Први и Седми Мрата. За Мратинце су у околини Пирота везани многи обичаји. У Високом се празновало неколико дана „да стока не би страдала од курјака“. У Топлом Долу се пра-

⁴⁴ Војислав М. Минић, *Завој*, Пирот 1989, 38.

⁴⁵ Казивач: Злата Ђирков (1938) из Дојкинца. Забележено 2001. године.

⁴⁶ О церемонији позивања на славу погледати: Часлав Р. Спасић, *Присјан*, Пирот, 2001.

⁴⁷ Влад. М. Николић, *Нешто из народног празновања*, 1900, 88–91.

зновао чак 11 дана. „За то време овце нису премештане са места на место. У Рудињу се три дана није смео да помене „курјак“. Ако се неко превари, па и помене вука, говори се: „През море му вечера, у дупе му церова главња!“ Веровало се, иначе, да ће, у случају да не буду поштовани сви обичаји, стока страдати од вукова. Гости из других села журили су кући да се на „Мратинци“ не нађу у туђој кући. Ако и „ухвате Мратинци“, морали су да остану све до краја празника.

Некада су се, после убијања вука, у појединим селима приређивале обредне поворке. Ловац и још неколико људи носили су од куће до куће вучју кожу напуњену сламом и наденуту на мотку, и од домаћина „добивали на поклон преслицу вуне“.⁴⁸

У оквиру јесењих слава највише се славе Св. Арханђел Михаило (свети Ранђел) и Св. Никола који већ залази у божићни пост и најављује циклус зимских празника и обичаја.

Зимске славе и обичаји

Први већи празник који најављује цео низ најзначајнијих религијских зимских слава и ритуала који уз њих иду, и трају до данашњих дана је Ваведење (4. децембар), односно *Увођење Св. Богородице* у храм. То је углавном женски празник па младе жене и нероткиње на тај дан углавном нису ради-ле.

За сточарске крајеве у околини Пирота веома је био важан „Андрејин дан“ (13. децембар) који је празнован да људе и стоку не би нападали медведи. „Тога дана, у рано јутро на кров куће („чандије“), стављан је куван кукуруз (клас) који је претходно загризла најстарија жена у кући. Остатак кукуруза се даје деци, да га поједу – „за здравље“. У појединим селима (Топли До, на пример) на Св. Андреју није се смео јести кукуруз, нити се смела помињати мечка. Куван кукуруз стављан је на кров куће или стаје и позивана мечка да га поједе, да не би јела стоку у току године. У неким селима (Велика Лукања, на пример) мечка је на „Андрејин д н „називана „тетком“.⁴⁹ Што се тиче ових обичаја навела сам их као занимљиве, али изобичајене. Наиме, села Велика и Мала Лукања су већ око петнаестак година потопљена, а село Завој је потопљено још седамдесетих година XX века. На њиховом месту се налази сада велико акумулационо језеро и хидроелектрана. Водом је прекривено око 20 км лоших путева и око 520 хектара земљишта, од чега 20 одсто чине неплодне површине, док 80 одсто одлази на оранице, пашњаке,

⁴⁸ Томислав Г. Панајотовић, *Адети*, Пирот, 1986, 105.

⁴⁹ Исто, 106.

воћњаке, ливаде и шуме.⁵⁰ Због природног одрона земљишта који се догодио 1963. године донета је ова коначна одлука о потапању поменутих места како би се избегле даље катастрофе, а створили услови за нешто што ће у сваком случају имати велику економску корист за Пирот и околину. Становништво је исељено, а природни, привредни и културни миље сасвим измењен. Од карактеристичних демографских, пољопривредних, сточарских, друштвених и историјских података, остала су сећања бивших житеља оба села од којих је већина населила сам град Пирот. Рецимо: „доласком у град становници села Завој извршили су извештај на градску средину, али су се много више под утицајем те средине сами мењали“.⁵¹ Тако су се временом адаптирали на урбану средину да су постали њен саставни део. Променили су понашање, обичаје и све оно што их је повезивало са старим крајем у којем су били самостални сточари и пољопривредници. На овај начин су годишњи обичаји из ових села сасвим изобичајени као и много тога везаног за ову групу становништва. Данас се могу посматрати само у оквиру изучавања одређених правила понашања (као што су поменути годишњи обичаји) становништва Пирота. Када су у питању славља, онда су зимски дани свакако најлепши период. Нема тешких сеоских послова, а славе добијају посебну драж и сви им се радују. Св. Никола је крсна слава многих породица и прославља се 19. децембра по новом календару. Како пада у време поста, храна је посебна као и колачи. Међутим, интересантно је да је код Срба за овај дан могућа и мрсна слава. Значи, на трпези се понекад нађу и печења па и друга јела која нису посна. Овај детаљ указује на веома старо порекло празновања овог свеца и то по неким правилима који се косе са црквеним поимањем понашања и исхране на тај дан. Дађу само пример Срба у источној Славонији код којих је ова слава мрсна.⁵²

На Св. Игњата, (2. јануар) који се слави после Андрејин дана (13. новембра), а претходи Божићу, (у народу је познат као „кокошињи Божић“), био је обичај да домаћин или неко из куће рано ујутро уђе у кућу с гранчицом дуговечног и снажног дрвета или неке родне воћке и њоме благосиља кућу и укућане, а затим ту гранчицу забоду у огњиште. Овај пагански обред има карактер апотропејона, панакеје, а својствен му је и дивинизиторни карактер као и код разних других назовимо магијских ритуала који су присутни приликом обележавања неког празника који се данас везује за одређеног свеца или је опстао као обичај за који се не зна прави разлог чињења, али се упорно понавља према принципу „ваља се“. У понеку кућу зађе и кокошињи положајник која одмах поставе на јастук како би се и кокошке легле. Он благосиља и царајући ватром жели пуно пилића, пернате живине, али и плод-

⁵⁰ Мр Стеван М. Станковић, Завојско језеро, Пиротски зборник бр. 2, 1969, 135.

⁵¹ Паулина Игњатовић, Адаптација Завојца у Пироту, Пиротски зборник број 10, 1979, 55.

⁵² Села око Осијека, Вуковара и Ђакова која су настањена Србима. Неки од њих, углавном старинци (село Копривна) су далеким пореклом из источне Србије.

ност у осталим гранама привређивања.⁵³ Некада је било пожељно да прва особа која уђе у кућу буде циганка. „Када неко не храни добро своју стоку и она није добра, присећао се ко их је први „подлазио“ да би га „окривили“ и палили „олајлије“.⁵⁴

С овим даном крећу и коледарске поворке. Оне иду од куће до куће и благосиљају. Најважније поворке се крећу на Бадњи дан. Тада се окупе „дечаци, узму торбе и зају селом. Домаћице већ у зору испеку коврждање. Дају орахе и сушено воће. Коледари носе мале хрестове гране и кад уђу у домаћинство један од њих рецитује:

Добро јутро домаћине,
Нова година се хвали
Са пшеницом – белицом и мушком дечицом,
Са вином и љутом ракијом,
Са телчинка, јаришка и јагњишка,
По пут одила и кут носила“.⁵⁵

Када улазе у кућу кажу: „Бог из ижу, ми у ижу бре.“ Када их домаћин дарује после низа ритуала које изведу за плодност стоке, за одржање пчела и растеривање злих сила, онда одлазе уз обратно изговорене претходне речи: „Ми из ижу, Бог у ижу.“

Некада су те поворке биле састављене од маскираних мушкараца који су носили мочуге, топузе и две дрвене сабље. Око паса па чак и ногу стављали су клепетуше, правили су велику буку и често били зауздани. Међусобно би махали сабљама и пробадали невидљиве силе, караконцуле, завиривали у сваки кут домаћинства. У поворци је један мушкарац био маскиран у невесту, а главни је био дедица који је и најстрашније изгледао. певали су песме у којима се понавља реч коледо, одиграли би једно коло, а домаћини би их частили после благосиљања куће за здравље и берићет, оним што у датом моменту имају. То је увек храна и понегде ракија. Ретко кад новац. Пут коледара је био тајна за све, како не би дошло до сусрета са другом поворком. У случају да се то ипак догоди, долазило би до озбиљне тучњава. Зато се такав сусрет и избегавао јер се веровало да ако се коледари потуку, биће града.⁵⁶ Наравно, оваквих архаичних поворки више нема.

Покладе се обележавају у пиротском округу углавном исто. Обавезне су олајлије или оратњице. На дрвене штапове са ракљама се учврсти слама која се пали увече. Те мотке носе мушкарци, углавном младићи и дечаци врте их изнад главе и узвикују „ората копата“. На дан покллада у селу Дојкинци био је обичај праштања или „прочка“ где су се мирили они који су се током године посвађали и да би у следећу годину ушли „чисти“. Помирени, без

⁵³ Тихомир Ђорђевић, нав. дело.

⁵⁴ Војислав М. Минић, *Завој*, Пирот 1989, 38.

⁵⁵ Часлав Р. Спасић, *Присијан*, Пирот, 2001, 60.

⁵⁶ Миле Недељковић, нав. дело.

дугова и с богатом трпезом уз уважавање свих обичаја који су се као главни очували.⁵⁷

Бадњи дан је веома свечан. Ујутро рано, домаћин, уз посебну и свечарску церемонију и са рукавицама иде у шуму да посече бадњак који пред вече уноси у кућу увијен у „месал“, односно платно којим се увија тесто и хлеб. Бадњак се „претрупи“ на три дела и ставља у ватру, али се пази да не изгори цео. Целе ноћи гори ватра. „Главња од бадњака се користи касније за лечење. „У појединим селима неизгорели остатак једног од три дела бадњака износио се рано ујутро у двориште и са њим се обилазило око дрвећа, штала и пчела – да би се обезбедила заштита од „нечастивих сила“ и урока... Од остатака (угљенисаних) бадњака током године понегде је прављен водени раствор. Њиме су се умивали они који су „уватили наочи“. Угљен бадњака коришћен је и приликом бајања. Иначе, када је уношен у „ижу“, бадњак је, попут живог створа, дочекиван речима добродошлице, а и певало се: Добро вече коледо, Исус се роди, коледо; Ваистину се роди, коледо...“⁵⁸

Стари ритуали везани за Бадњи дан су били веома богати разноврсни од села до села. Све се знало којим редом шта иде. Данас, када нема огњишта, бадњак се понегде пали у дворишту, а колективно пред црквом. Негде симболично стоји грана у кући до јутра. Ко може, однесе ту грану и хлебова у цркву да се то посвети, а у цркви оставе поклоне: углавном пешкире, вино и новац. Оно што се очувало, то је прављење колача. За Бадње вече се меси више хлебова са разним фигурама или се месе појединачни са разним представама.⁵⁹ Тако се на трпези могу наћи хлеб њива или хлеб са фигурама које представљају стоку, кућу, виноград и сл.⁶⁰ Посебно је мешена бесквасна чесница у коју се стављала метална пара па када се чесница изломи, онај ко нађе тај новчић биће током године пун пара и доносиће породици срећу. У кућу се уноси слама и на слами се на чаршафу поставља вечера која се састоји од разноврсних и богатих посних јела. Обавезна је кувана пшеница, ораси, пихтије од боба, паприке пуњене купусом, грождје са тавана које се чувало на ораховом лишћу, пита са киселим купусом, компоти, пита тиквењача, пасуљ, ђувеч и врућ хлеб. Домаћин окади трпезу ишчита молитву и када се сви прекрсте додирну земљу уз речи: „Човек је од земље, у њу ће и да оде“. Домаћин узме колач и изнесе га у двориште где одломи парче и поједи га намењујући га као вечеру Божијој мајци. Онда се врати у кућу и за сваки хлеб каже већ чему служи и тек онда се чесница „кравај“ ломи тако да сви добију.⁶¹ Некада се на тој слами на којој се вечерало, после спавало и то на једној страни да не би пшеница полегла. Данас је тај обичај ишчезао. Многи од ритуала се прилагођавају савременом животу. Тако неко и не уно-

⁵⁷ Погледати: др Милан П. Петровић, *Дојкинци*, Београд, 1997.

⁵⁸ Томислав Г. Панајотовић, нав. дело, 107.

⁵⁹ Софија Н. Костић, нав. дело.

⁶⁰ Томислав Г. Панајотовић, нав. дело.

⁶¹ Часлав Р. Спасић, нав. дело, 62.

си сламу, а понегде на сто ставе сламу па чаршаф и тек онда поставе вечеру. Ако има смокава и сувих шљива и оне су присутне на трпези. На Бадњи дан се не иде нигде. Остаје се у кући. То је празник који је везан за кућни лар и прати га доста магијских радњи очуваних из паганских времена.⁶² После преспаване ноћи у неким селима не тако, давно био је још очуван обичај да се на Божић омрси у рану зору врапцима који су нахватани и до 40 комада, очишћени, нанизани на жицу и тако испечени спремљени да се једу како би била лака година.⁶³ Ко је имао услова ишао је на поноћну литургију у цркву где се и причешћивао. Тамо где цркве и свештеника није било, људи су сами различитим поступцима прелазили са поста на мрсну храну. За сам Божић спремала се јанија, чорба, ћуфте, подварак, паприка пуњена месом, сарма од лишћа винове лозе, печење јагњеће и свињско салате од зимнице и колачи од којих највише салчићи, бресквице и обланде. Пије се врућа ракија и вино. На Бадњи дан и на Божић обавезно ујутро долази полагањик. Понекад се и договори ко ће то бити. Он цара гранчицом по ватри и жели здравље укућанима и плодност стоци. Домаћин га дарује углавном храном. Данас деде и бабе спреме унуцима паре па их родитељи пошаљу те они буду положеници, а паре им добро дођу да купе себи за Божић неки поклон.⁶⁴ Слама од трпезе са Бадње вечери однесе се под неко родно дрво и тамо запали. У граду се грана и мали снопић сламе који симболизују део старовременог ритуала, одмах сутрадан изнесу из куће. Ко нема шпорет да то спали, обично закачи то на неко дрво јер не жели да га баци на ђубриште да му година не би била таква. Одроз те имитативне магије назире се у већини ритуалних радњи овог најрадоснијег хришћанског, а код нас православног празника. У самом Пироту овај празник је и црквена слава. Српска нова година која пада на Св. Василија после рата се није славила, али сада се дочекује као и међународна хришћанска Нова година. Затим следи прослава славе Св. Јована Крститеља који је многим породицама крсна слава. Уочи славе је Богојављење када се верује да се обично у поноћ отварају небеса и појављује Господ. Ко тада пожели жељу, она ће му се заиста и остварити. Тада и девојке врачају да би сазнале за којег момка ће се удати. На Св. Јована-Водице, од леда се исече крст који се окити и сви га љубе. Затим следи еснафска, школска и данас здравствена слава просветитеља Св. Саве. Потом се обележавају Три јерарха, Сретење и тако се круг затвара Младенцима којима се завршавају зимски празници и почињу пролећни.

⁶² Тихомир Ђорђевић, нав. дела.

⁶³ Казивач за храну и наведени обичај: Игњатовић Момчило (1954) из Темске.

⁶⁴ Забележено у Пироту 2001. године.

Остали годишњи обичаји

Обичаји уз послове почињу у земљорадњи сетвом. Овај јесењи обичај се у околини Пирота назива „орање жито“. За почетак овог производног циклуса изводило се некада неколико значајних обичаја који су имали улогу да поспеше радове који би на крају дали повољан исход. Почев од анимистичких веровања која су налагала приношење жртве, рецимо у крви закланог петла, али и хришћанског кађења семена.⁶⁵ Био је обичај да се жар стави на раоник и размахне њиме изнад расутог семена да би се одагнале зле силе, али семе се исто тако обилазило упаљеном свећом чији је пламен имао исти циљ. Веровало се да на тај дан не треба давати ништа из куће нити позајмљивати, али ни у кући ништа радити. Гледало се да сетва почне у времену када се месец пуни како би рода било више. Сам дан када је сетва почињала био је обично понедељак у зависности од временских прилика. Међутим, ти обичаји који су некада били веома важни и обавезни, данас су изобичајени, али још увек постоје стари људи који се сећају неких од њих у фрагментима.⁶⁶ Пре почетка орања јарам за волове се украшавао црвеним китама, а пре но што крену говеда, потури им се жарач да пређу преко њега да не би било града. Жарач симболише топлоту земље, сунце и уопште повољно време док траје сетва. Спрема се свечан ручак који је домаћица доносила орачу. Она би се закитила црвеном мушкатлом и уз ручак понела топлу погачу или два краваја за волове. На прву бразду би побола комад дрвета са црвеном вуном и вретено са започетом пређом. После ручка, домаћица се враћа кући док орач продужава да оре. На тај дан се нису радили други послови.⁶⁷

Овај обичај је ишчезао као и многи други са осавремењивањем пољопривреде и модерним начином обрађивања земље. Многи обичаји које су забележили локални становници у жељи да сачувају од заборавља своје обичаје више не постоје. Могли би се поменути радови око жетве. За ове послове су се некада стварале мобе, а доцније изнајмљивали радници. Док се жело, певале су се песме од којих се и данас неке певају независно од разлога због кога су настале као на пример:

„Јеч м жела, јеч м жела
 Ружица девојћа,
 Јеч м жела, јечму говорила:
 „Ја те жела, а ја те не јела!“⁶⁸

⁶⁵ Опширније о томе: Кулишић Шпиро, Из старе српске религије, СКЗ, Београд, 1970.

⁶⁶ Расправу о разлозима чињења неких магијских радњи као и њихово ново тумачење треба обрадити у оквиру народних знања и веровања или магијских радњи везаних за обичаје: прим. аут.

⁶⁷ Никола Г. Ђорђевић – Драгослав В. Војчић, Паклештица, Београд 2001, 132.

⁶⁸ Манојловић, Коста П: „Народне мелодије из Источне Србије“, САНУ, Београд, 1953, 79.

Некада је прво класје жео домаћин и од њега се правио венац који се качио на кућу. Од последњег класја када се жетва заврши исплете се посебан венац увезан црвеним концем. Звали су га „божја брада“ и качио се испод крова амбара.⁶⁹

Изгон стоке на појате и другде је област коју истражују научници који се баве традиционалним привређивањем, земљорадњом и сточарством. Ови ишчезли обичаји могу се пратити кроз многобројну литературу.⁷⁰

Данас су се очували неки основни обичаји везани за послове, али они не припадају циклусу годишњих обичаја.

Панађури или вашари су некада били дан који се ишчекивао и за који се припремало. Поред општег сајамског карактера, економског, занатског и трговачког, они су имали своју веселу страну. Дружење, забаву, али и упознавање младих нарочито кроз игру у колу. Девојке су се посебно дотеривале и облачиле најлепше хаљине или чак шиле и припремале нове. Сјај и шаренило, мириси дружења, сусрети и послови који су се склапали, су само фрагменти по којима су се вашари издвајали и као посебан вид празника.

„Пирот је у 19. и 20. веку био на гласу по вашару међу трговцима и градовима у Србији, Бугарској, Грчкој, Турској, Румунији и Босни. Два пута годишње био је стециште великог броја продаваца и купаца одасвуда. У Тијабари, о Цветима је био 15. дневни сточни вашар углавном за говеда и коње“.⁷¹ „У Барју је на Велику Госпојину 28. августа почињао трговачки вашар и трајао месец дана.

Обично су се вашари одржавали на дан неког свеца-месног заштитника. Пирот није имао градску славу, а нема ни писаних трагова о празновању такве врсте као ни у сећању становништва. Као развијен административни, привредни и културни центар овог дела Балкана, са свим елементима урбане средине и јаким трговачким везама, развијеним занатством, имао је један од најбољих сајмова широке потрошње – трговачки вашар и угледни сточарски вашар. Зато и није било потребе за градском славом“.⁷² Правих панађура више нема. Сточни вашари нису више истог карактера као некада. Трговачке тезге су пуне новог и увозног алата, разне робе од пластике, уво-

⁶⁹ Сви обичаји су праћени многобројним магијским радњама које имају свој значај и представљају веома опширну и значајну тему која се неизоставно мора обрадити како би се те радње и сврха њиховог постојања објаснили: прим. аут.

⁷⁰ Поред познатих српских етнолога и етнографа, скоро свако село из околине Пирота изнедрило је бар једног писца који је објавио књигу о обичајима и славама места у којем се родио. То су махом образовани људи, али аматери у овом пољу тако да те монографије нису задовољавајуће написане, али су изузетно вредне јер су се захваљујући њима сачували од заборавља многи обичаји специфични у односу на друге обичаје у другим местима. Такође, да није њих, ретко ко би могао да обухвати тако обимну тематику и сам уради оно што су они на основу својих казивача а и сопственог сећања написали. Зато те монографије имају велику заштитарску вредност која је веома важна за очување духовне културе Пирота и његове околине.

⁷¹ Милица Петковић, *Панађур у Пироту*, Пиротски зборник, 25–26, Пирот, 2000, 209.

⁷² Исто.

зне хране (највише сирева и слаткиша из Бугарске) као и других ствари. Село Добри До 28. августа има вашар који траје три дана. Продаје се свашта, а буду постављене и циркуске шатре.⁷³ Тога има и у другим местима, док је негде панађур само сточни. Његов пређашњи значај је ишчезао. Колико је био важан, говори писмо старешина лесковачких еснафа упућено 30. јула 1894. краљу Александру са следећим захтевом:

„Ваше Величанство

У вароши Пироту постојао је вашар који је трајао 6 дана, а почињао 15. августа сваке године, а постоји од пре 2-3 века.

На захтев неколицине Пироћана господин министар народне привреде укинуо је вашар постојећи у Пироту, с тим да ове године буде само сточни вашар, а да се овоземаљски производи не продају.

Како је пиротски вашар од велике користи не само Пироту и округу пиротском него и другим варошима, па и самом Лесковцу, јер се на пиротском вашару потроши више овоземаљских производа него на осталим вашарима у Краљевини Србији.

Сви еснафи у вароши Лесковцу, а у име еснафа потписате старешина понизно моле Ваше Величанство да изволи одобрити да исти вашар постоји и ове године као што је пређе било како би се могли спремљени овоземаљски производи потрошити.

Од овог вашара зависи наш опстанак и наша будућност. О овоме постоји наша молба господину министру народне привреде од 14. текућег месеца.

У нади да ћемо добити задовољења

*30. јули 1894. године
у Лесковцу*

*Част нам је бити покорни:
старешине еснафске
Петар Живковић, обућарски,
Сотир Мијаиловић, ћурчијски
Борђи Цекић, чизмијски
Миленко Стоилковић, пинтерски“.*⁷⁴

Егзистенцијална важност панађура у традиционалном смислу је изгубљена. Сада су присутни на вашарима кућни производи и препродаја, а тек нешто од пољопривредних справа и предмета за домаћинство отпада на занатске производе и услуге. Излагање производа и склапања разних уговора одвија се на савременим сајмовима различитих намена. Стока се продаје на

⁷³ Казивач: Нешић Нежа (1953) из Доброг Дола.

⁷⁴ *Пирот и срез нишавски*, 1918 – грађа, III том.

мало по сточним вашарима, али за узгајиваче, примарни су исто тако сточни сајмови где се могу купити квалитетне сорте стоке.

У сваком случају, на шарм и велики значај некадашњих панађура који су одавно нестали, бар на тренутак подсети и ови данашњи вашари ма како они сад изгледали.

Један од занимљивијих обичаја који се негује сваке године у релативно новије време, а у оквиру једне од најмоћнијих фабрика у овом крају⁷⁵, везан је за разна такмичења базирана на традиционалним спортским вештинама. Ово такмичење привлачи доста учесника и посматрача и свакако ужива популарност.

Затим, ту су разна окупљања у поводу прослава државних празника (мајска окупљања), али и верска у оквиру градске средине. (Нарочито о Божићу и Новој години). Међутим, већина савремених годишњих обичаја који нису религијског карактера представљају нову, разноврсну и занимљиву област за истраживање. За сада, уочене промене које су настале временом у складу с технолошким напретком, образовањем, новим начином привређивања и другим где на сеоску популацију изузетно јак утицај имају средства јавног информисања, су тек почетак нестајања старих народних годишњих обичаја. Многи од њих ће се очувати кроз културне манифестације чији је циљ негововање старих „адета“ и то је свакако веома важно када је у питању очување етничког идентитета путем фолклористичких наступа и такмичења.

*Истраживачка екипа Етнографског музеја после обављеног посла.
С лева на десно: Драгана Стојковић, Ранко Баришић, Гордана Јовановић,
Милош Матић, Софија Костић и пратилац групе Драган Миздрак*

⁷⁵ Мисли се на фабрику гума ТИГАР: прим. аут.

Sofija Kostic

ANNUAL CUSTOMS IN PIROT AND ITS SURROUNDINGS

Summary

Annual customs that still dominate in the region of Pirot and its surroundings are certainly those having a religious character. These can be divided in the spring, summer, autumn and winter customs. Village patron saint's feasts and processions are still cherished, but the patron saint's day of the village such as St George's Day, is no longer important as it used to be in the 19th and early 20th century. Family patron saint's days are the most widely spread. Many saints are celebrated, but most frequent patrons of homes and families in this region are St. Nicholas, St. John, St. Archangel and St. Demetrius, while Christmas and Easter are the two most significant holidays where the spirit of tradition has been preserved to the greatest degree. Modern life, modern technology, education and knowledge of real economic gains that are reflected through the modernization of the work and operations of every type, have resulted in loss of many customs. They have become irrelevant and therefore, there are no objective reasons to cherish them. Famous Serbian ethnographers (Tihomir Djordjevic, Sima Trojanovic, Spiro Kulisic, Veselin Cajkanovic and others) described them in the best fashion thus leaving the data for further study. Survivals of some of the vanishing customs can now be explored by means of materials, literature and fieldwork.